

I. Г. Верховцева

**Соціальна діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)**

*Охарактеризовано соціальні функції установ селянського самоврядування (допомога нужденним, сиротам, тим, хто втратив дієдатність, тощо). Авторка вважає: попри бюрократизацію і формалізацію цієї діяльності, загалом вона стала вагомим чинником суспільного поступу, сприяла формуванню підвалин соціального захисту населення.*

*Ключові слова: селянське самоврядування, соціальна допомога, громадське опікування.*

*Охарактеризованы социальные функции органов крестьянского самоуправления (помощь нуждающимся, сиротам, утратившим дееспособность, и другим). Автор считает: несмотря на бюрократизацию и формализацию этой деятельности, в целом она стала существенным фактором общественного развития, способствовала формированию основ социальной защиты населения.*

*Ключевые слова: крестьянское самоуправление, социальная помощь, общественное призрение.*

*Tsarism with the introduction of the peasant self-government by the reform in 1861, among other things, ordered to the newly created peasant institutions to perform social functions, which in pre-reform times landowner had to perform: to take care of destitute people, orphans and those who have lost capacity. "Public disdain" was a part of social activity of self-government institutions and first of all was intended to deprive the state structures of the troubles concerning with organization of public assistance to the farmers. Peasant self-government institutions had to help to social vulnerable members of the village community at the expense of so-called "village community capitals", a special tax, which was collected in parallel with the "state" tax and taxes of zemstvo. But the results of studies in the second half of the XIXth – at the beginning of the XXth centuries and evidences, presented in the narrative and archival sources, prove: in the difficult conditions of the struggle for survival and because of a specific worldview and social coexistence, peasant institutions in the majority carried out assigned functions of social help to the villagers*

*grudgingly. However, some successful actions took place in this area. The author considers that functions by the peasant self-government institutions led to the bureaucratization and formalization at this direction of social activity of the peasant institutions. But generally the foundations of social protection of population were laid in the country. Social activities of the peasant self-government institutions in Russia in the second half of the XIXth – at the beginning of the XXth centuries became a significant factor of social development.*

*Key words: peasant self-government, social activities, public disdain.*

У багатьох країнах світу, у тому числі в Україні, в умовах глобальної економічної кризи триває пошук адекватних форм соціальної допомоги. Це вимагає уважного ставлення до відповідного досвіду, що виробився в минулому завдяки праці установ самоврядування. Зокрема, потребує вивчення діяльність станових установ самоврядування селян, що утворились у Російській імперії в ході реалізації селянської реформи 1861 р. Тою чи іншою мірою досліджували цю діяльність у другій половині XIX – на початку XX ст. С. Приклонський [1], К. Головін [2], А. Новіков [3], Г. Шредер [4], М. Астирєв [5]; розглянули деякі аспекти проблеми радянські [6–8], а також сучасні вітчизняні [9–15] та закордонні, зокрема, російські, вчені [16–26]. Натомість загалом належного висвітлення у науковій літературі вказаний напрямок діяльності установ селянського самоврядування досі не знайшов, чим й обумовлений вибір теми даної статті. Не претендуючи на усебічне висвітлення проблеми, ставимо за мету охарактеризувати соціальну діяльність названих установ у частині, яка в "Загальному положенні про селян, що вийшли з кріпацької залежності" 1861 р. (далі – "Положення про селян" – І. В.) була визначена, як "суспільне опікування" [27].

У 1861 р. в Російській імперії було започатковано масштабне реформування аграрного ладу, проте з успішністю селянської реформи – "наріжного каменю" усієї політики реформ – пов'язувався й успіх інших реформ та доля майбутнього соціального ладу в країні загалом. Натомість більш-менш консолідованого погляду на останній в "архітекторів" Великих реформ 1860–1870-х рр. не було, селянство, що складало близько 9/10 населення Росії, у планах реформаторів виступало, по суті, "незнайомцем", а уявлення щодо того, яким має бути кінцевий "продукт" селянської реформи, протягом наступного півстоліття у правлячої еліти неодноразово змінювались [8, с. 36–37; 27, с. 178–179]. "Коливання" курсу реформ чималою мірою обумовлювались наявністю у комплексі модернізаційних

заходів елементів "старого", традиційного ладу. До останніх слід віднести збереження селянської общини ("миру"), яка з упродовженням станового самоврядування селян у 1861 р., по суті, була легалізована, оскільки стала базою для формування нижчого "ярусу" системи селянського самоврядування – сходу мешканців сільського "общества" (вищий "ярус" складала волость з її волосними сходом, правлінням, судом, що формувались з представників сільських "обществ") [29, с. 7]. Серед причин збереження традиційних інститутів – передусім необхідність забезпечення в селі фіскальних, поліцейських, соціальних функцій, лівову частину яких до 1861 р. мав здійснювати поміщик. Наважившись на системну перебудову державного ладу, "батьки" Великих реформ планували "старі" інститути замінювати новими поступово. В аспекті практичної соціальної діяльності в селі це означало, що замість створення нових структур та збільшення штату чиновників приказів громадської опіки (постали у 1775 р.) відтепер селяни отримали "право" надавати допомогу односельцям засобами розвитку "громадського управління" [23, с. 23; 25, с. 644; 30, с. 265]. В умовах глибокої економічної кризи після невдалого для Росії завершення Кримської війни селянський "мир" з його тисячолітнім досвідом колективного виживання, історичними формами взаємодопомоги (традиції общинного співжиття означали турботу "миру" про забезпечення усіх своїх членів необхідним мінімумом, потрібним для виживання) стали реформаторам "у нагоді" і склали чудову альтернативу бюрократичним інститутам [19, с. 8; 31, с. 44–45].

"Положення про селян" 1861 р. визначало: до ведення сільського сходу, крім іншого, відносяться "наради та клопотання про громадські потреби, благоустрій, опікування" [27, с. 47]; до компетенції волосного сходу, відповідно, належить вживати "заходи громадського опікування" [27, с. 53]; "завідувати мирськими коштами та мирським волосним майном, наглядати за ладом у богодільнях та громадських установах" мав волосний старшина [27, с. 55]. Логічно з цього випливало, що на сільському рівні питання надання відповідної допомоги лише обговорювались, схід міг клопотатись про ці потреби перед "волостю". Безпосередньо вживати заходів, виділяти необхідні кошти на зазначені потреби, контролювати виконання відповідних рішень мали селянські самоврядні структури волосного рівня. Правовий аспект соціальної діяльності установ селянського самоврядування був пов'язаний з функціонуванням у сільській місцевості звичаєвого права, традицій, а фінансовий вирішувався методом самообкладення: запроваджена в 1861 р.

стаття бюджетів селянських установ "під назвою "мирські податки" передбачала, що паралельно з казенними, а після 1864 р. ще й земськими, податками з усіх "сільських обивателів" стягуватимуться спеціальні кошти "для потреб миру", частина яких витрататиметься і на "суспільне опікування". Під останнім розуміли надання допомоги нужденним, сиротам, позбавленим батьківського піклування неповнолітнім, особам, які втратили дієздатність (літнім, інвалідам, хворим тощо) [18, с. 44; 25, с. 644].

На що саме та у якій кількості витрататимуться означені кошти, вирішувалось самими установами селянського самоврядування. Дослідники зазначають: селяни неохоче виділяли кошти на "суспільне опікування", як правило, це були досить незначні суми. Приміром, як зазначає О. Мітеров, на Чернігівщині у 1880-х рр. волосні установи витрачали на благодійництво лише 0,5 % своїх бюджетів, хоча ці видатки і зростали: з 1881 до 1894 рр. вони збільшилися у 3,2 рази [12, с. 62–63]. С. Толмачева, вивчивши відповідну діяльність селянських установ самоврядування білоруських губерній, наводить дані щодо зменшення протягом 1891–1905 рр. відповідних витрат на 46–45 % [21, с. 61]. Причини незначних фінансових витрат на допомогу односельцям слід шукати передусім у скрутному фінансовому становищі установ селянського самоврядування (пересічним явищем для цих установ були борги по обов'язкових казенних і земських податках) та специфічній селянській психології: селяни неохоче виділяли кошти на утримання нужденних, оскільки вважали, що "усі бідні, усі потребують" допомоги [18, с. 65]. Частіше були випадки, коли грошове утримання з громадських коштів селянських установ призначалося рішенням волосного суду або губернських установ [21, с. 61]. Інколи сільські установи просили волосні направити до "богоугодних" установ своїх односельців "за державний кошт". Приміром, саме з таким клопотанням у 1882 р. мешканці села Мітьков звернулись до Мойсенського волосного правління Золотоніського повіту, що на Полтавщині: прохали направити до "богоугодної" установи в Полтаву дружину і сина козака Єфима Клименка, оскільки перші втратили розум, а сам Є. Клименко мав замалі статки [32, арк. 17]. Установи самоврядування сільських комун Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії направляли хворих на лікування до медичних закладів Кишиніва, що функціонували на кошти губернського земства [33, арк. 5]. Більш охоче сходи приймали ухвали щодо мешкання самотніх літніх односельців у будинку волосного правління або в домах селян; щодо почергового годування хворих, старих й інвалідів, зсипку зер-

на за ухвалою сходу на користь нужденних, удів, родин мобілізованих на військову службу; щодо колективних обробки землі чи збору врожаю на їх ділянках; відведення лісової або земельної ділянки під город чи будівлю хати; перевезення вантажу; організації похорон; надання "позики зерном без повернення" тощо [3, с. 55; 18, с. 73; 21, с. 60; 24, с. 89; 26, с. 499]. У 1866 р. рішенням сільського сходу на Чернігівщині "під опіку" було взято родини тих, кого за вироком суду було вислано з села, оскільки літні батьки, дружини, діти останніх "не могли себе прогодувати" [34, арк. 2]. У 1908 р. Петрушенський сільський схід, що на Київщині, клопотався перед волосними установами щодо виділення хлібної позики нужденним "однообщинникам" [35, арк. 48]. Як зазначається в архівних документах, датованих 1910 р., опікувались німецькими самоврядні сільські комуни Ізмаїльщини [36, арк. 7].

Сільські сходи систематично проводили перевірку та затверджували звіти опікунів сиріт. На Вінниччині у 1912 р. було перевірено діяльність опікунів дітей померлого селянина Сави Мазура (опікуни витратили 81 крб на оранку та засів польових ділянок сиріт, оплату податків, купівлю одягу та взуття) [37, арк. 1]; ухвалою Стоянського сільського сходу було затверджено звіт опікунів сиріт померлого Івана Дідуха, в якому вказувалось: на опалення будинків сиріт витрачено 15 крб, купівлю взуття – 8 крб, харчів – 10 крб 50 коп, що разом відповідало сумі у 33 крб 50 коп, яку опікуни прийняли при оформленні опіки [38, арк. 69 зв]. Зрозуміло, відповідність вказаних у звітах грошових коштів реально витраченим сумами ніхто з членів сходу не перевіряв (більшість з них були неписьменими), самих сиріт, звісно, не опитували (принаймні про це не йдеться в ухвалах сходів), тож звітування опікунів радше мало формальний і бюрократичний характер, проте усе ж і така діяльність селянських установ була ліпшою, аніж відсутність будь-якого контролю за виконанням опікунами своїх функцій. Як писали очевидці, доля сироти тими часами була скрутною, дівчат опікуни могли віддати в інші родини доглядати за малими дітьми, а хлопчиків – у підпаски чи просити милостиню, мало хто з сиріт ходив до школи, часто через те, що не мали одягу чи взуття [3, с. 53].

Важливою складовою соціальної праці установ станового самоврядування селян було сприяння організації та контролю за діяльністю притулків для літніх осіб ("богоділень"). Позитивні приклади у цьому відношенні наприкінці XIX – на початку XX ст. продемонстрували окремі волосні і сільські установи Харківщини [39], Псковщини [40], Ярославщини [4, с. 9]. Навіть якщо утворю-

вались подібні соціальні установи коштом "піклувальників" і жертвувателів (хоча були й такі, що функціонували коштом селянських бюджетів [21, с. 61; 3, с. 54]), до складу їх наглядових структур завжди входили волосні старшини, а значить, контроль та співпраця селянських установ з місцевими державними структурами у цій сфері мала місце. Попри те, що вищенаведені приклади були радше винятком, аніж типовим явищем, натомість, на нашу думку, усе ж вказані факти свідчили про тенденції до формування в країні системи соціального захисту населення за безпосередньою участю установ селянського самоврядування.

Окремим сегментом розглядуваної діяльності установ самоврядування селян стало сприяння харчовому і грошовому утриманню за державний кошт родин мобілізованих до військової служби: старости та волосні правління вели відповідну справочинну документацію, надавали необхідну інформацію державним установам, підтверджували потребу у соціальній допомозі бідних родин. По закінченні російсько-японської війни 1904–1905 рр. сільські старости надавали скріплені своїми печаткою та підписом відомості про склад і скрутне матеріальне становище родин мобілізованих, вбитих або тих, хто зник безвісти. Приміром, 19 березня 1906 р. Дергачівський сільський староста Харківського повіту документально підтвердив, що солдатка Євдокія Степанівна Босякова, яка мала 6 дітей і чоловік якої не повернувся з війни, належала до нужденних і потребувала державної допомоги харчами, а також позики на купівлю насіння і фуражу для худоби з губернського комісійного фонду [41, арк. 1–1 зв]. З початком Першої світової війни праця селянських установ з організації соціальної допомоги родинам мобілізованих стала інтенсивнішою, названі установи по суті виконували функції посередників між державними, земськими структурами та сільськими мешканцями: чи то біженцями, чи то родинами військовослужбовців [14, с. 20]. У 1915 р. до Люлінецького волосного правління, що на Вінниччині, сільськими мешканцями було подано скаргу про затримку харчового утримання родин мобілізованих на війну [42, арк. 1]. Того ж року протягом 19 березня – 1 квітня, згідно з документацією Беляївського волосного правління, що на Одещині, 442 особи членів родин мобілізованих отримали грошову допомогу [43, арк. 1].

Резюмуючи викладене, слід зазначити: по-перше, допомогу нужденним селянські установи самоврядування охоче надавали не у грошовій формі, а "мирською" колективною працею, харчами, виділенням земельних чи лісових ділянок тощо; по-друге, контроль

за діяльністю опікунів сиріт, що призначались сходами, як і сама опікунська діяльність, мали формальний характер; по-третє, направляючи на лікування хворих, селянські установи прагнули це робити за державний або земський кошт; по-четверте, важливою і до певної міри ефективною була праця селянських установ самоврядування як співорганізатора та посередника між державними і земськими установами, з одного боку, та селянськими установами самоврядування, з іншого, при наданні соціальної допомоги родинам мобілізованих під час війни. Очевидно, питома вага проблем, пов'язаних з виконанням соціальних функцій названими селянськими установами, обумовлювалась специфікою колективного "мирського" співжиття, слабким розвитком ринкових відносин на селі, низьким рівнем капіталізації селянського виробництва, проте мали свій вплив і ментально-психологічні чинники, що характеризували селянську свідомість. У цілому, попри бюрократизацію та формальний характер розглядуваної діяльності селянських станових установ самоврядування, вона слугувала завданням створення в країні системи соціального захисту населення.

Подальше вивчення соціальної діяльності установ селянського самоврядування у сегменті "суспільного опікування" може вестись в аспекті вивчення регіональних особливостей цієї праці.

### Література

1. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского / С. А. Приклонский. – СПб. : Изд. Ф. Павленкова, 1886. – 380 с.
2. Головин К. Ф. Сельская община в литературе и действительности / К. Ф. Головин. – СПб. : Тип. М. Н. Стасюлевича, 1887. – 260 с.
3. Новиков А. Записки земского начальника / А. Новиков. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1899. – 240 с.
4. Шредер Г. И. Мелкая земская единица в условиях русской жизни / Г. И. Шредер // Мелкая земская единица в 1902–1903 гг. : сб. статей. – СПб. : Слово, 1903. – Вып. 2. – С. 1–89.
5. Астырев Н. М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления / Н. М. Астырев. – М. : Книжное дело, 1904. – 351 с.
6. Бондаревский А. В. Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России : автореф. ... канд. ист. наук / Бондаревский А. В. – К., 1951. – 17 с.
7. Будаев Д. И. Смоленская деревня в конце XIX – начале XX в. К вопросу о темпах, уровне и степени развития аграрного капитализма / Д. И. Будаев. – Смоленск : Смоленский гос. пед. институт им. К. Маркса, 1972. – 467 с.

8. Захарова Л. Г. Крестьянская община в реформе 1861 г. / Л. Г. Захарова // Вестник Московского университета. – 1986. – Сер. 8. История. – № 5. – С. 36–42.

9. Лохматова А. Участие органов крестьянского самоуправления в организации опекунов над малолетними сиротами в пореформенной Украине (вторая половина XIX – начало XX века) / А. Лохматова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Історія та археологія". – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 11. – С. 33–40.

10. Історія українського селянства : Нариси / В. М. Литвин, В. М. Геєць, В. М. Даниленко, Я. Д. Ісаєвич та ін. : в 2 т. – 2006.

Т. 1. – 2006. – 630 с.

11. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації : дис. ... док. іст. наук : спец. 07.00.01. / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2009. – 597 с.

12. Мітеров О. Матеріально-фінансова база селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861–1917 рр.) / О. Мітеров // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 58–67.

13. Верховцева І. Г. Установи місцевого самоврядування Українського Подунав'я у соціальній допомозі населенню краю (кінець XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції "Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД" (22–24 грудня 2012 р.) : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 51–53.

14. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування та земство в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Історичний архів. Наукові студії) : зб. наук. праць. – Миколаїв, 2014. – Вип. 13. – С. 15–25.

15. Верховцева І. Г. Опікунська діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія "Історія". – Тернопіль, 2014. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 116–121.

16. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России 1907–1914 гг. – М. : Наука, 2002. – 256 с.

17. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999.

Т. 2. – 1999. – 567 с.

18. Еферица Т. В. Социальные проблемы крестьянства и модели социальной поддержки населения (вторая половина XIX – конец XX в.)

/ Т. В. Еферица. – Саранск : Изд-во Мордовского университета, 2003. – 308 с.

19. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М. : Изд-во МГУ, 2004. – 204 с.

20. Бабашкин В. В. Россия в 1902–1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – М. : Изд-во РГАЗУ, 2007. – 232 с.

21. Толмачева С. А. Деятельность крестьянского самоуправления по опеке и социальной помощи односельчанам (1861–1914) / С. А. Толмачева // Сацьяльна-педагогична работа. – 2009. – № 1 (95). – С. 59–64.

22. Виноградов М. А. Крестьянское самоуправление в России 1889–1914 гг. (по материалам Московской губернии) : автореф. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Виноградов М. А. – М., 2009. – 187 с.

23. Беляев Е. В. Учреждение и деятельность крестьянского самоуправления в 1861–1889 гг. (по материалам Рязанской и Тамбовской губерний) : автореф. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Беляев Е. В. – Тамбов, 2009. – 26 с.

24. Мальцев Г. В. Крестьянская община в истории и судьбе России : монография / Г. В. Мальцев. – М. : Изд-во РГТЭУ, 2010. – 216 с.

25. Иванова Н. А. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века) / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – М. : Новый хронограф, 2010. – 752 с.

26. Безгин В. Б. Крестьянская семья и сельская община конца XIX – начала XX века (на материалах Тамбовской губернии) / В. Б. Безгин, П. В. Ерин // Вестник Тамбовского государственного технического университета. – 2012. – Вып. № 2. – Т. 18. – С. 498–507.

27. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – 1989.

Т. 7. Документы крестьянской реформы. – 1989. – С. 37–105.

28. Христофоров И. А. Судьба реформы: русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2011. – 432 с.

29. Скрябин И. В. Крестьянская поземельная община "оскудевающего центра" России в контексте модернизационных процессов второй половины XIX – начала XX в. (на примере Тульской губернии) / И. В. Скрябин. – М. : РПА Минюста России, 2012. – 180 с.

30. Реформы или революция?: Россия в 1861–1917 : материалы международного коллоквиума историков / отв. ред. В. С. Дякин. – СПб. : Наука, 1992. – С. 265–268.

31. Христофоров И. А. Правительственная политика и "крестьянский вопрос" до и после отмены крепостного права (1830-е – начало

1890-х гг. XIX в.) : автореф. ... док-ра ист. наук : спец. 07.00.02 / Христофоров И. А. – М., 2013. – 51 с.

32. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧерО), ф. 477, оп. 1, спр. 314.

33. Національний архів Республіки Молдова, ф. 8, оп. 1, спр. 1806.

34. Державний архів Чернігівської області, ф. 143, оп. 1, спр. 447.

35. ДАЧерО, ф. 18, оп. 1, спр. 187.

36. Російський державний історичний архів, ф. 1291, оп. 50, спр. 26.

37. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. 335, оп. 1, спр. 270.

38. ДАВО, ф. 335, оп. 1, спр. 91.

39. Устав богадельни престарелых и неспособных к труду по калечеству или по слабости здоровья крестьян слободы Мереры обоого пола, учрежденной в слободе Мерере в доме Гапона на капитал, пожертвованный отставным фейерверкером И. И. Гапоном и харьковским купцом А. И. Беленьким. – Харьков : тип. Варшавчика И. М., 1895. – 6 с.

40. Устав Печерской волостной богадельни Псковской губернии и уезда: утвержден 11 июня 1903 г. – Псков : Тип. Губернского правления, 1903. – 11 с.

41. Державний архів Харківської області, ф. 534, оп. 1, спр. 179.

42. ДАВО, ф. 26, оп. 1, спр. 224.

43. Державний архів Одеської області, ф. 132, оп. 1, спр. 11.